

ДОШКІЛЬНА ОСВІТА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 373.2-029:1(092)(477)

РЕТРОІННОВАЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ДОШКІЛЬНІЙ ОСВІТІTHE RETROINNOVATION OF HRIGORY SKOVORODA PHILOSOPHICAL
AND PEDAGOGICAL HERITAGE IN MODERN UKRAINIAN PRE-SCHOOL
EDUCATION

Т.С. Литвиненко

Актуальність дослідження. З точки зору філософії дитинства в контексті філософії освіти однією із найактуальніших питань є проблематика дошкільної освіти. Вирішення якої не можливо без звернення до історико-філософської генези формування та становлення парадигми освіти загалом, без вивчення філософських передумов виникнення дошкільної освіти, оскільки аналіз як світової так і вітчизняної наукової літературно-джерельної бази дає змогу вибудувати фундамент власної «освітньої стратегії» в контексті світових освітніх тенденцій.

Постановка проблеми. Виникає потреба звернутися до власного етнокультурного спадку, зокрема до педагогічної складової філософії Г. Сковороди для науково аналізу і практичного впровадження в дошкільну освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світоглядні аспекти формування людини у творчості Г. Сковороди знайшли відображення у працях Д. Багалій, В. Ерна, О. Тулякова, Д. Чижевського. Філософським поглядам великого любомудра присвятили свої праці О. Білецький, О. Гомілко, О. Дзeverin, І. Іваньо, М. Култаєва, А. Ніженець, П. Попов, М. Редько, І. Табачников, П. Тичина, З. Хижняк та інші.

Urgency of the research. From the point of view of the philosophy of childhood in the context of the philosophy of education, one of the most pressing issues is the problem of pre-school education. A solution that is impossible without recourse to the historical and philosophical genesis of the formation of the paradigm of education as a whole, without studying of the philosophical prerequisites of the preschool education occurrence, because analysis of both the world and domestic scientific literature and source base allows us to build the foundation of our own "educational strategy" in the context of world educational trends.

Target setting. There is a need to appeal to our own ethnocultural heritage, in particular, the pedagogical component of H. Skovoroda's philosophy for scientific analysis and practical implementation in pre-school education.

Actual scientific researches and issues analysis. World outlook aspects of human formation in Skovoroda's works are reflected in the works of such scientists as D. Bahalii, V. Erna, O. Tuliakova, D. Chyzhevskiyi. The philosophical views of the great sage were devoted to the works of such scientists as O. Biletskyi, O. Homilko, O. Dzeverin, I. Ivano, M. Kultaieva, A. Nizhenets, P. Popov, M. Redko, I. Tabachnykov, P. Tychyna,

Постановка завдання. Аналіз філософсько-педагогічного вчення Г.Сковороди, яке базуються на гуманізмі, і виявлення шляхів застосування його концепції як ретроінновації у сучасній дошкільній освіті

Виклад основного матеріалу. Аналізуються філософські ідеї Г.Сковороди, що відображають основні педагогічні напрями, яких потребує сучасна дошкільна освіта: гуманізм, особистісно орієнтоване навчання, доступність освіти кожній дитині, природовідповідність, розвивальне навчання, неперервність навчання і виховання, моральність і патріотизм. Стверджується, що ідеї гуманізму, якими пронизана вся філософсько-освітня система Г.Сковороди – це ретроінновації, яких потребує сучасна дошкільна освіта.

Висновки. Сучасні дошкільні заклади потребують використання та впровадження у своїй роботі філософсько-освітньої спадщини Г.Сковороди, яке відповідають загальноцивілізаційним тенденціям розвитку і все більше утверджуються в Україні: забезпечення атмосфери доброти, співробітництва і довіри дітей та дорослих, створення умов для особистісного розвитку кожної дитини і надання вихованцям можливості вибору вчинків та відповідальності за свій вибір, спонукання до спроб самопізнання і самозаглиблення. Ідеї гуманізму, якими пронизана вся філософсько-освітня система Г.Сковороди – це ретроінновації, яких вимагає сучасна дошкільна освіта.

Ключові слова: філософія освіти, дошкільна освіта, виховання, ретроінновації, філософія Г.Сковороди, гуманізм.

Z. Khyzhniak and others.

The research objective. An analysis of the philosophical and pedagogical doctrine of H. Skovoroda, which is based on humanism, and the identification of ways of applying his concept as retroinnovations in modern pre-school education.

The statement of basic material. The philosophical ideas of H. Skovoroda, which reflect the main pedagogical trends required for modern preschool education, are being analyzed: humanism, personally oriented education, access to education for every child, nature correspondence, developmental education, continuity of education and upbringing, morality and patriotism. The author argues that the ideas of humanism, which penetrate the entire philosophical and educational system of H. Skovoroda, are retroinnovations, which are required for modern preschool education.

Conclusions. Modern preschool institutions require the use and implementation of the philosophical and educational heritage of H. Skovoroda in their work, which correspond to general civilizational development trends and are increasingly established in Ukraine: providing an atmosphere of kindness, cooperation and trust of children and adults, creation of conditions for personal development of each child and providing pupils with the opportunity to choose their actions and responsibility for their choice, encouraging them to try self-knowledge and self-absorption. The ideas of humanism that permeate the entire philosophical and educational system of H. Skovoroda are retroinnovations, which modern preschool education requires.

Keywords: philosophy of education, pre-school education, upbringing, retro-innovations, philosophy of H. Skovoroda, humanism.

*«Найкраща помилка та,
яку допускають при навчанні»
Г.Сковорода*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У галузі філософії освіти однією із найактуальніших проблем є проблема основ дошкільної освіти, що не можливо без звернення до історико-філософської генези формування та становлення парадигми освіти загалом, без вивчення філософських передумов виникнення дошкільної освіти, оскільки аналіз як світової так і вітчизняної наукової літературно-джерельної бази дає змогу вибудувати фундамент власної «освітньої стратегії» в контексті світових освітніх тенденцій. Так, наприклад, висвітлення проблеми філософії дошкільної освіти тісно пов'язане з модерною філософією, яка своїм корінням сягає кінця XVIII – XX ст.

У зв'язку з цим виникає потреба звернутися до власного етнокультурного спадку, зокрема до педагогічної складової філософії Г. Сковороди для науково аналізу і практичного впровадження в дошкільну освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Світоглядні аспекти формування людини у творчості Г.Сковороди знайшли відображення у працях: Д. Багалій, В. Ерна, О. Тулякова, Д. Чижевського. Філософським поглядам великого любомудра присвятили свої праці: О. Білецький, О. Гомілко, О. Дзеверін, І. Іваньо, М. Култаєва, А. Ніженець, П. Попов, М. Редько, І. Табачников, П. Тичина, З. Хижняк та інші. [8]. Філософсько-педагогічну спадщину Г.Сковороди також досліджували: Г. Ващенко, А. Макаренка, І. Огієнка, В. Русової, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, К. Ушинського та інших видатних науковців, які вивчили та застосували у педагогічній діяльності положення його філософсько-педагогічного вчення.

Метою дослідження є аналіз філософсько-педагогічного вчення Г. Сковороди, які базуються на гуманізмі, і шляхів застосування його концепції як ретроінновації у сучасній дошкільній освіті.

Виклад основного матеріалу. Характерною особливістю філософсько-педагогічних поглядів Г. Сковороди є те, що в них яскраво відображені найважливіші питання виховання дітей.

Г. Сковорода наголошував про важливість спрямування дитини на самовиховання і на практиці спростовував хибні уявлення Дж. Локка і Ж. Ж. Руссо про те, що виховуючи дитину необхідно ізолювати її від звичного соціуму з його аморальними впливами. Його ідеї актуальні сьогодні в час глобалізаційних процесів як ніколи.

Особистісно орієнтований підхід в навчально-виховній роботі з

дітьми створює оптимальні умови для вирішення найважливіших завдань дошкільної педагогіки на засадах кардіоцентризму: забезпечення фізіологічного й психологічного благополуччя дитини; формування творчої особистості; завчасне виявлення індивідуальності особистості дитини та її подальший розвиток; розвиток довірливих морально-етичних, ціннісних міжособистісних взаємин дітей з дорослими й однолітками. Особистісно орієнтований підхід дає можливість реалізувати в сучасному дитячому садку всі напрями навчально-пізнавальної діяльності дітей в межах гуманної педагогіки, на яких акцентував особливу увагу Г. Сковорода: формування у дітей культури пізнання, діяльно-практичного ставлення до світу, формування правильних життєвих цінностей, любові до праці, культури почуттів і духовності.

Дослідуючи педагогічну спадщину Г. Сковороди, відзначаємо основні ідеї, наскрізні питання усієї філософії гуманіста, які набувають гостроти і необхідності застосування у сучасній освіті, дошкільній зокрема, як своєрідні ретроінновації.

Г. Сковорода заклав підґрунтя розвивального навчання сучасності. На його думку: «Людина народжується для щастя і основна мета педагога – не зашкодити вільному її розвитку відповідно до нахилів і здібностей, даних природою» основана педагогічна мета – навчити людину самопізнанню, адекватному світосприйняттю і сприйняттю себе в світі, а також постійному здобуванню нових знань, саморозвитку і самовдосконаленню.

В. Лутфуллін робить висновок про те, що виховання має бути спрямованим на досягнення єдності розвитку розумових, моральних і вольових якостей особистості і відіграє в системі педагогічних поглядів Г. Сковороди роль одного з головних теоретичних принципів. Тим самим підтверджується й думка Г. Сковороди про те, що виховуючи людину, головним є виховання її душі і серця. Саме тому надзвичайно важливого значення набуває вчення Г. Сковороди про серце як головний осередок духовного світу людини. Згідно з цим ученням серце людини є головним у її вихованні й ставленні до інших людей. У філософському, педагогічному і психологічному контекстах серце людини – узагальнена характеристика її емоційної сфери і насамперед моральних почуттів, життєвих цінностей, в яких віддзеркалюється ставлення особистості до інших людей [4, с. 182].

Висвітлюючи свої педагогічні погляди у притчах, Г. Сковорода вказує на необхідність відповідального ставлення до виховання дітей, турботу про їхній розумовий і фізичний розвиток, про прищеплення найкращих життєвих цінностей, моральних якостей і естетичних потреб.

Філософське бачення Г. Сковороди чітко висвітлене в науковому дослідженні Г. Васяновича: «Мислитель уся дійсність поділяв на три гармонійно взаємопов'язані світи: макрокосм; мікрокосм; символічний світ. Кожен зі світів складається з обох натур – видимої і невидимої. Макрокосм – це природний світ реальних, видимих речей і явищ. Він є «тінню справжньої невидимої «натури» – Бога. Цей світ єдиний, і його єдність складається з видимої і невидимої натур, адже Бог не є самою природою. Мікрокосм (малий світ, людина) теж складається з видимої і невидимої натур. У людині, як і в усьому існуючому, є тілесне і духовне, тлінне й вічне, проте істинне лише невидиме, а тілесне є «тінню» цього невидимого. Справжня людина народжується тоді, коли вона пов'язана зі своїм внутрішнім світом, єством якого є Бог. За своєю сутністю, за своїм «серцем» людина тотожна Богові і, пізнаючи своє єство, вона пізнає Бога. Служіння Богові, любов до нього є одночасно служінням і любов'ю до самого себе. Оскільки невидиме (Бог) існує скрізь, а мікрокосм (людина) гармонійно взаємодіє з макрокосмом і відтворює в собі його особливості, то людина є центром, де сходяться всі проблеми життя, діяльності, пізнання. Тому сократівський принцип «пізнай себе» є провідним у філософських творах Сковороди. Самопізнання (богопізнання) – ключ до розкриття всіх таємниць світу і самої людини. У цьому головна риса його філософії – антропологізм. Пізнання можливе лише через людину. Головним інструментом пізнання є серце» [1; 6; 7, 169].

М. Култаєва, досліджуючи філософію освіти Г. Сковороди, відзначає, що він багато у чому випереджаючи свій час, ставив перед собою мету «навчити дітей і дорослих вмінню жити і діяти в умовах позитивної свободи, що є надзвичайно актуальним у добу глобалізації тероризму, а також у суспільствах розваг і споживання, в яких модусом мислення є бажання, а рушійною силою змін виступає не розум, а соціальна заздрість та ресентиментальні настрої» [5]. М. Култаєва відмічає основні особливості педагогічних поглядів Г.Сковороди: акцент на екзистенційну значущість вдячності для духовного розвитку людини; відносини між учнем і вчителем розгортаються у площині симетричної педагогічної комунікації; він визнає за собою право на помилку, яку може виправити учень; є непослідовним у розумінні операційних цілей навчання і виховання (від їх артикуляції у дусі Нового часу він повертається до ренесансних уявлень про навчання як самовдосконалення); містифікація навчання (не є безпідставною як у домодерних, так і модерних суспільствах, бо воно є складовою стратегії виживання людства); відстоювання необхідності неперервності освіти для гідного існування людства; домашня освіта, школа під відкритим небом, епістолярна освітня комунікація були тими

культурними формами, у яких Г.Сковорода реалізував свою «сродність» до праці вчителя, не обмежуючи її простором і часом; діяльність Сковороди була обмежена і водночас розширена через досить нестійку (прекарну) рольову реальність філософа-просвітника, що здебільшого розгорталась у просторі неформальної освіти. Він визнавав складність і навіть трагізм свого філософсько-педагогічного покликання [5].

Ворфоломєєва І. переконує, що призначенням філософії Г.Сковороди було обґрунтування сутності людини, її пізнання та визначення щастя, що філософ вважає справою нелегкою. Г. Сковорода, вважаючи людину найскладнішою істотою для пізнання, наполягає на розумінні саме суто глибинних її іпостасей, а не екзистенційних, він вважає, що справжньою людиною можна стати лише збагнувши, що «кров і плоть є ніщо», а істинну людину «створює» невидиме, духовне її начало, суть якого становить серце, отже, і пізнання світу слід починати не із зовнішнього світу, а з самого себе [2; 7].

Філософські ідеї Г.Сковороди тісно перепліталися з педагогічними, в яких віддзеркалилися головні напрями, яких потребує сучасна дошкільна освіта: гуманізм, особистісно орієнтоване навчання, народність, доступність освіти кожній дитині, природовідповідність, розвивальне навчання. неперервність навчання і виховання, моральність і любов до Батьківщини. На деяких з них зупинимось детальніше.

Г. Васянович заслугу Г. Сковороди вбачав у «розкритті принципу гуманності як розуміння вихователем думок, переживань і прагнень дитини, віру в благородне особистісне начало та в силу виховання. Згідно з поглядами мислителя, цей принцип реалізується лише за умови, коли у суспільстві наявні гуманні відносини. Реалізацію цього принципу він ставив у залежність від доброї, чуйної душі педагога» [1].

С. Сковорода широко трактує поняття «народності». Педагог вважав, народність – це не лише школа рідної мови, а й уклад життя, історичні умови, мова, культура, ментальність народу. Наполягав на вивченні усної народної творчості, у якій збережена народна мудрість.

Г. Васянович вважає, що обґрунтування ідеї природовідповідності Г. Сковорода здійснював на засадах християнсько-педагогічної антропології. Він розглядав людину як образ Божий. Незважаючи на те, що його ідеї мають багато спільного з ученням Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода раніше звернув увагу на зв'язок між природою і вихованням. Завдання вихователя розгледіти природу дитини. Під нею філософ розуміє схильності та обдарування, що дані від народження. Він твердо стоїть на тому, що природні особливості дитини мають добре знати батьки та вихователі і всебічно розвивати їх шляхом виховання та навчання.

Г. Сковорода вважає, що успадковані задатки людини можуть розкритися безпосередньо у природній діяльності. Філософ-гуманіст передбачав розвиток природних здібностей шляхом самовдосконалення, боротьби внутрішньої натури людини з поганими звичками та негативними соціальними цінностями. Таким чином, Г. Сковорода відстоює незалежну, вільнодумну людину, яка була б свідомим творцем власних ідеалів, вчинків і вміла б протистояти впливові суспільства, що так важливо в умовах глобалізаційних процесів [1].

Особливого значення надавав Г.Сковорода дотриманню принципів природовідповідності виховання, які чітко проглядалися й у національному вихованні. Він не допускав нехтування природи національного в особистості. З усією силою свого темпераменту, педагогічною інтуїцією і прозорливістю стверджував, що «кожен повинен знати свій народ, а в народі пізнати себе» [1].

В. Ягупов стверджує: «Великий український філософ і педагог подає нам повну програму виховання людини, стрижньовими компонентами якої є добро, любов і самопізнання, що забезпечують само-актуалізацію людини у житті. Отже, до змісту ідеалу українського виховання мають входити уявлення про найвищу досконалість, яка формувалась у свідомості громадян України протягом багатьох століть. Основою цього ідеалу повинні бути, з одного боку, корінні суспільні інтереси українського народу – створення української держави та забезпечення її незалежності й недоторканності, а з іншого – Людина – духовно багата, розумово розвинута, фізично досконала особистість українського громадянина. Щоб не повторювати помилки минулого не формувати в українських громадян рабську психологію споживацького патріотизму, необхідно надавати перевагу людині, яка перебуває «...на шляху пізнання Бога і само себе... Ідеал виховання – людина...людина, здатна зрозуміти, що відбувається з нею і навколо неї. Людина що пізнає, людина добра, людина щаслива» [9; 6]. Саме на такий виховний ідеал вказує Г. Сковорода.

Виховний ідеал Г. Сковорода – це людина, наділена такими рисами, як скромність, вдячність, справедливість, щирість, працьовитість, життєрадісність, сердечність, великодушність. На його думку, це природні риси, притаманні дітям від народження, але не всі пізнають їх у собі й дотримуються «блаженної натури». Г. Сковорода засуджує егоїзм, неробство, пихатість, самодурство, марнославство, плазування перед модою, все, що є протиприродними, що набулося внаслідок неадекватного виховання та соціуму.

Г. Сковорода наголошував на важливості неперервності навчання і виховання, радив щодня «живити душу знаннями, щоб вона росла, а не

пригнічувалася» та на необхідності навчання всіх дітей, незалежно від їхнього соціального рівня, доступності знань кожного.

Оскільки філософія Г. Сковороди є життєтворчою у своїй духовній настанові до самопізнання і самозаглиблення, то з неї виплавають такі «діалогічні» методи виховання як бесіда, роз'яснення, приклад, поради та ін. Варто більше вдаватися до переконань, привчати учнів аналізувати свої вчинки, давати добрі настанови, викоринювати погані звички. Так можна виховати особистість, а не слухняність.

Г. Сковорода вбачав результат виховання в особистості, яка постійно прагне самовдосконалення. На думку І. Ворфоломєєвої: «Філософія серця Г. Сковороди як осереддя духовності й моральності є тим поштовхом до мотивації, на яку слід спиратися в будь-якій справі, а для системи педагогічної теорії і практики вона є саме таким обґрунтуванням, яке уможливить зрушення особистості як складноорганізованої системи в новому напрямку – рух самопізнання та рефлексії. Відтак, філософія Г. Сковороди є життєтворчою в своїй духовній настанові до самозаглиблення, самопізнання, у прагненні до суверенності внутрішнього життя, інтелігентності й шляхетності» [2]. Відзначаючи у педагогічних поглядах Г. Сковороди діалогічність навчання і виховання, авторка визначає це передумовою рефлексивного спілкування суб'єктів освіти [2]. М. Култаєва відзначає поєднання начебто несумісного у філософських діалогах Г. Сковороди, як наслідок трансформації німецької містики і настанов протестантизму [5].

Готуючи дітей до тієї чи іншої діяльності, насамперед керуючись принципами «спорідненої праці» (діяльності відповідно до природних здібностей та покликання), доцільно враховувати нахили та уподобання дітей. Бо в глобальному плані доля суспільства залежить від вдалого вибору кожним з його членів спорідненої діяльності.

О. Гомілко, переосмислюючи здобутки видатного українського мислителя, вважає, що свою філософію Г. Сковорода розглядав як інструмент людського життя, а її ресурс вбачав у практиці життя; філософія для Г. Сковороди — це найголовніша наука про людину та її щастя; охоплення раціональним сфери чуттєвого суттєво впливає на сковородинівське бачення освіти, яка також займатися справою «орозумлення» серця, що неминуче виводить її у вимір моралі (такий погляд на освіту не збігається з її модерною парадигмою, де знання втрачають зв'язок із практикою життя, замикаючись у академічних стінах, а тому стають байдужими до моралі); через ідею спорідненої праці він стверджував модерний індивідуалізм, завдяки котрому стало можливим визнання цінності інтересів окремої людини; Сковорода вважав, що шлях

до пізнання божественної Премудрості — це, кажучи сучасною мовою, якісна (що відповідає потребам життя) освіта впродовж усього життя; Г. Сковорода (так само, як і сучасні освітяни) вважав, що в основу такої освіти впродовж життя має бути покладено принцип мобільності, тобто вона має бути відкритою до світу, тому для нього освіта стає транскордонним та транснаціональним явищем; головне, чого вимагає Г. Сковорода від людини, — це вчитися бути людиною через систематичну та наполегливу працю самопізнання [3].

О. Гомілко вважає, що основна настанова філософії Г. Сковороди у відображається наступних тезах :

- «усупереч християнській думці, Сковорода вважав, що людина змінюється не завдяки стражданню та вірі, а через системні освітні практики, котрі спроможні розширити сферу раціонального за рахунок тілесності на ґрунті самопізнання та любові до себе;

- на відміну від модерної класичної філософії, Сковорода не розглядав самопізнання як функцію виключно розуму, а серце — у дихотомії з останнім. У суголосності з сучасними освітніми теоріями, котрі спираються на ідею антропотехнічного повороту в філософії, Сковорода вбачав у серці інструмент посилення розуму. Залучення серця до сфери раціонального підсилює мислення знаннями про конкретну ситуацію його втілення та когнітивні можливості його носія. Важливим наслідком таких перевтілень людини, на думку Сковороди, має стати подолання страху та ненависті до «іншого» [3, 206].

Висновки. Погоджуємося з думкою М. Культаєвої, що «потужна енергія педагогічного натхнення видатного мислителя залишається джерелом живлення педагогічного розуму, стимулюючи його здатність до самооновлення» [5].

Сучасні дошкільні заклади потребують усіх тих постулатів, які свого часу проголосив Г. Сковорода і застосовував у своїй роботі, які відповідають загальноцивілізаційним тенденціям розвитку і все більше утверджуються в Україні: забезпечення атмосфери доброти, співробітництва і довіри дітей та дорослих, створення умов для особистісного розвитку кожної дитини і надання вихованцям можливості вибору вчинків та відповідальності за свій вибір, спонукання до спроб самопізнання і самозаглиблення. Ідеї гуманізму, якими пронизана уся філософсько-освітня система Г. Сковороди — це ретроінновації, яких вимагає сучасна дошкільна освіта.

Список використаних джерел:

1. Васянович, Г., 2004. 'Тригорій Сковорода — філософ і педагог', *Вісник Львівського університету, Серія педагогічна, Вип. 18*, с. 239–251.

2. Ворфоломєєва, ІВ., 2009. 'Філософія Г. Сковороди у визначенні основ педагогічної рефлексії'. Доступно : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-01/09vividpr.pdf> [Дата звернення 27 Травня 2018].
3. Гомілко, О., 2017. 'Філософія освіти Григорія Сковороди: відмінність модерної візії', *Філософія освіти, № 2 (21)*, с. 194-210.
4. Лутфулін, В., 2014. 'Погляди Г. Сковороди на моральне виховання в контексті цілісного розвитку особистості', *Педагогічні науки, № 60*, с. 126-132.
5. Култаєва, М., 2017. 'Філософсько-педагогічні розвідки Яна Амоса Коменського і Григорія Сковороди: нагадування про сенс і призначення освіти', *Філософія освіти, № 2 (21)*, с. 169-193.
6. Сковорода, Г., 1961. 'Твори: В 2 т. – Т. 1', К. : Вид-во АН УРСР, с. 23.
7. Сковорода, Г., 1994. 'Наркіс. Розмова про те: пізнай себе', *Твори: У 2 т., Т. 1*, К., с. 150–195.
8. Швецова, ІВ., 2012. 'Використання ідей Г.Сковороди у вихованні поваги до людини', *Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка", Випуск 21*, Острого, с. 179-184.
9. Ягупов, ВВ., 2002. 'Педагогіка: Навчальний посібник', К. : Либідь, 560 с.

References:

1. Vasyanovych, H., 2004. 'Hryhoriy Skovoroda – filosof i pedahoh (Gregory Skovoroda is a philosopher and a teacher)', *Visnyk L'vivskoho universytetu, Seriya pedahohichna, Vyp. 18*, s. 239–251.
2. Vorfolomyeyeva, IV., 2009. 'Filosofiya H. Skovorody u vyznachenni osnov pedahohichnoyi refleksiyyi (Philosophy of G. Skovoroda in determining the foundations of pedagogical reflection)'. Dostupno : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-01/09vividpr.pdf> [Data zvernennya 27 Travnya 2018].
3. Homilko, O., 2017. 'Filosofiya osvity Hryhoriya Skovorody: vidminnist' modernoyi viziyyi (The philosophy of education of Gregory Skovoroda: the difference between modern vision)', *Filosofiya osvity, № 2 (21)*, s. 194-210.
4. Lutfulin, V., 2014. 'Pohlyady H. Skovorody na moral'ne vykhovannya v konteksti tsilisnoho rozvytku osobystosti (The views of G. Skovoroda on moral education in the context of the integral development of the individual)', *Pedahohichni nauky, № 60*, s. 126-132.
5. Kultayeva, M., 2017. 'Filosofs'ko-pedahohichni rozvidky Yana Amosa Komens'koho i Hryhoriya Skovorody: nahaduvannya pro sens i pryznachennya osvity (The philosophical and pedagogical intelligences by Jan Amos Komensky and Gregory Skovoroda: a reminder of meaning and purpose of education)', *Filosofiya osvity, № 2 (21)*, s. 169-193.
6. Skovoroda, H., 1961. 'Tvory: V 2 t. – T. 1 (Writings: In 2 t. - T. 1)', К. : Vyd-vo AN URSS, s. 23.
7. Skovoroda, H., 1994. 'Narkis. Rozmova pro te: piznay sebe (Narkis. Talk about: know yourself)', *Tvory: U 2 t., T. 1*, К., s. 150–195.
8. Shvetsova, IV., 2012. 'Vykorystannya idey H.Skovorody u vykhovanni povahy do lyudyny (Using the ideas of G. Skovoroda in fostering respect for the person)', *Naukovi zapysky. Seriya "Psykhohohiya i pedahohika", Vypusk 21*, Ostroh, s. 179-184.
9. Yahupov, VV., 2002. 'Pedahohika: Navchal'nyy posibnyk (Pedagogy: a tutorial)', К. : Lybid', 560 s.